

Key words: B. Khmelnytskyi, Ukraine, Sweden, Karl X, Kristina, negotiations, agreement.

Валерій Степанков

**ШВЕДСКИЙ ВЕКТОР ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ БОГДАНА ВЕЛИКОГО:
ФОРМИРОВАНИЕ, ПОДПИСАНИЕ КАМЕНЕЦКОГО СОГЛАШЕНИЯ И
ЕГО ПРОВАЛ (1649-1655 гг.)**

В статье сделана попытка выяснить процесс зарождения шведского направления во внешнеполитической деятельности правительства Б. Хмельницкого. Отражено установление дипломатических контактов, содержание Каменец-Подольского соглашения в 1655 г. и причины его провала.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, Украина, Швеция, Карл X, Кристина, переговоры, соглашение.

Отримано: 12.11.2014.

УДК 94(477+571)«1658-1659»

Володимир Газін
(Кам'янець-Подільський)

**МІЖ ГАДЯЧЕМ ТА ПЕРЕЯСЛАВОМ: МОСКВА ТА ВАРШАВА
В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНУ В 1658—1659 рр.**

У статті проаналізовано перебіг польсько-російської боротьби за вирішення на свою користь «українського питання» в період від укладення Гадяцької угоди до Переяславського договору 1659 р. Акцентовано увагу на заходах Варшави та Москви, спрямованих на посилення своїх позицій в козацькій Україні, що розглядалися як вагомий елемент в боротьбі за першість в Центрально-Східній Європі. Аналізуються причини, які дали змогу Московському керівництву домогтися ревізії договору 1654 р., що й відобразилося в угоді, підписаній Юрієм Хмельницьким у 1659 р. в Переяславі.

Ключові слова: Польща, Росія, Військо Запорозьке, Гадяцький договір 1658 р., Переяславський договір 1659 р.

Після смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького козацька Україна стала ареною запеклої боротьби між Польщею та Росією, кінцевою метою якої було домінування в регіоні Центрально-Східної Європи. За наступників Богдана Українська держава за короткий час декілька раз кардинально змінила курс: восени 1658 р. було укладено Гадяцький договір, згідно якого Військо Запорозьке в якості Князівства Руського ввійшло до Речі Посполитої на правах третього суб'єкта; восени 1659 р. Переяславський договір визначив входження козацької України до складу Московської держави на правах автономії; восени 1660 р. знову Україна опинилася в складі Речі Посполитої згідно Слободищенського (Чуднівського) договору. Ці вимушені кроки українського уряду були здійснені під впливом політики, насамперед, Москви та Варшави. Саме їхні дії, спрямовані на підпорядкування козацької України, в умовах польсько-російського

протистояння, змушували гетьманат шукати протекції одного зі суперників для порятунку від наступу іншого. Для розуміння тогочасних політичних процесів в Україні вкрай важливо проаналізувати політику керівництва Московської держави та Речі Посполитої, їх стратегію в боротьбі за Україну.

Загалом питання політичного розвитку Української держави в 1658-1659 рр. досліджувалося в роботах А. Бульвінського, В. Горобця, В. Смолія та В. Степанкова, Т. Чухліба¹. Серед російських істориків дану проблематику досліджували Т. Таїрова-Яковлева та Б. Флоря². Польська історіографія представлена працями З. Вуйціка та П. Кролля³.

У даній статті ставиться завдання простежити перебіг боротьби керівництва Польщі та Росії за Україну в період після укладення Гадяцького договору 1658 р. і до Переяславського 1659 р. Акцент здійснюється на політиці Варшави та Москви стосовно Війська Запорозького у вказаний період.

Укладення Гадяцької угоди, яка означила входження козацької України до складу Речі Посполитої, стало відповіддю Чигирин на неприхований тиск з боку Москви, який особливо активізувався після смерті Богдана Хмельницького (настійливі спроби, провівши ревізію угоди 1654 р., посилити контроль над козацькою Україною, а також змусити Чигирин до поступок, підтримуючи антигетьманську опозицію). Помилково вважати, що Гадяцький договір спричинив московсько-українську війну 1658-1659 рр. Вона розпочалася раніше, зі вступом московських військ Ромодановського в козацьку Україну в червні 1658 р. та активною антиукраїнською діяльністю київського воєводи В. Шереметьєва.

Гадяцький договір став відчутним ударом по російських позиціях в Україні та створював передумови для кардинальної зміни співвідношення сил в протистоянні Москви та Варшави на користь останньої. За таких умов, московське керівництво будь-що намагалось зберегти контроль над козацькою Україною. Цьому сприяли декілька чинників. По-перше, це збереження позиційних до Виговського настроїв, які переважно концентрувалися в середовищі бідніших верств населення, запорожців та залишків антигетьманської опозиції. Другим чинником була присутність в Україні московських військ, очолюваних київським воєводою князем Васілієм Шереметьєвим (спроба направлено в Київ гетьманом Іваном Виговським його брата Данила змусити росіян залишити Київ виявилася невдалою⁴) та белгородським воєводою князем Грігорієм Ромодановським. Гетьман і старшина неодноразово скаржилися на дії вказаних воєвод, які таємно підтримували антигетьманську опозицію⁵.

На початку 1659 р. розпочалася підготовка до широкомасштабної військової кампанії на Україні. Так, 15 (25) січня 1659 р. з Москви виступили війська князя Алексея Трубецького. Він мав ініціювати козацьку раду в Переяславі для укладення нових статей, які б відновили підданство Війська Запорозького московському цареві, денонсувавши Гадяцьку угоду з Польщею⁶. Також було наказано

направити у Військо Запорозьке (можливо на Запоріжжя) своїх коμισарів («знатних та могутніх людей») з кінним та пішим військом, вчинити заспокоєння невдоволених, тих, хто говорив про бажання Москви скоротити козацький реєстр, а також скласти 60-тисячний козацький реєстр. Трубецкой мав простежити, щоб до реєстру було вписано старих служилих козаків, а не різних «гультаїв», що давало змогу вилучити з реєстру всіх, хто займав антимосковську позицію. Як головне завдання, визначалося заспокоєння міжусобиць і хвилювань в Україні. З цією метою до Трубецкого мали приєднатися сили Шереметьєва та Ромодановського.

Цікавим видається пункт царського наказу, в якому зазначається, що в разі, коли б «...козаки почали говорити, що вони Виговського надалі не бажають мати за гетьмана» і звернуться з відповідною грамотою до царя, воевода має забрати булаву в останнього та призначити нові вибори. Для отримання жалуваної грамоти новообраний гетьман мав особисто відбути до Москви, щоб «царській величності чолом ударити, і пресвітаї його государеві очі побачити»⁷. Таким чином, Трубецкой мав ініціювати усунення від гетьманства Виговського й організувати вибори лояльнішого гетьмана.

Новообраний гетьман мав, в свою чергу, підписати текст українсько-московської угоди та присягнути на вірність цареві, «... не прихилиючись на жодні лестощі з боку супротивника». При цьому Трубецкой мав наголосити, що статті нової угоди цілком відповідають умові 1654 р.⁸

Ще один вельми цікавий документ, який походить з царської канцелярії, датований квітнем 1659 р., часом, коли Москва активізувала свої як політичні, так і силові дії стосовно України. У ньому піднімалося питання перебування московських воевод в українських містах і наголошувалося, що саме воеводи та московські війська є надійним захистом українських міст, на них покладалося завдання укріплення та утримання фортець. При цьому воеводи мали «відати осадними людьми... збирати в тих містах військову казну і давати на військо запорозьке»⁹.

Також в цьому документі присутнє положення, що безпосередньо відображало претензії московського керівництва на українські землі, яке стосувалося Новгород-Сіверського і всієї Сіверщини, де має бути царський воевода, адже «Новгородок здавна належить до Московської держави, а не до Малої Росії». Крім цього вказувалося, що таким самим чином слід говорити «про Чернігів, і про Стародуб, і про Почеп, що ці міста здавна були Московської держави, а до Польщі були прилученні тимчасово і нині там мають бути царської величності воеводи»¹⁰.

Уже 30 січня (ст. ст.) Трубецкой підійшов до Севська, а 28 лютого (ст. ст.) виступив в напрямку Путивля, куди прибув 10 (20) березня. Після цього виступив в напрямку Константинова на Сулі. До його військ стягувалися московські підрозділи, що вже перебували в Україні, а також козаки самопроголошеного промосковського гетьмана Івана Безпалого¹¹. Вступивши в Україну

«з метою утихомирення всяких сум'ять та міжусобиць», московські війська вдавалися до жорстоких репресій проти місцевого населення. Так, як про це писали козацькі старшини у листі до царя, московські війська «міста і містечка, і села вогнем і мечем зносили, ...людей... всякого чину і віку в полон збирали й нечувані спустошення чинили». При цьому зазначали, що Україна не знала «... такого спустошення, яке сьогодні від православних ратей»¹².

Після придушення Виговським опозиції, очолюваної Мартином Пушкарем та Яковом Барабашем, головна ставка московських урядовців була зроблена на самопроголошеного гетьмана Івана Безпалого¹³. Після вступу московських військ Трубецького на територію України відбувалися постійні контакти з останнім¹⁴, який, у свою чергу, докладно інформував росіян про дії Виговського. А 30 березня (ст. ст.) сам Безпалий прибув до Трубецького¹⁵.

Звичайно, поряд з військовою операцією та ставкою на антигетьманську опозицію, московським керівництвом розглядався варіант мирного розв'язання ситуації, що склалася у російсько-українських відносинах. Так за ініціативою бояр Бориса Морозова, Якова Черкаського, Нікити Одоевського, Ільї та Івана Мілославських були запропоновані статті, які направлені ще наприкінці грудня 1658 р. у формі таємного царського наказу воеводі Трубецькому. Йому пропонувалося вступити в переговори з Виговським. Для цього слід було розвести війська, домогтися виведення з України татар й організувати посольський українсько-російський з'їзд. Гетьман мав надати росіянам статті Гадяцької угоди, яку слід було взяти за основу («приміряючись до цих (Гадяцьких – В.Г.) статей», якщо, звичайно, там не буде таких, що не відповідають гідності великого государя) при розробці й укладенні нової українсько-російської угоди. Москва могла погодитися на те, щоб гетьманом залишався Виговський, якому пропонувалося Київське воеводство, а всім родичам та наближеним – каштелянства та староства. У якості можливої поступки, розглядалася можливість виведення московської залози з Києва¹⁶.

Московське керівництво, налякане подіями в Україні, готове було йти на досить значні поступки в стосунках з гетьманським урядом. Навіть відступити в порівнянні з договором 1654 р. З огляду на прагнення Москви протягом 1655-1657 рр. навпаки переглянути договір з Богданом Хмельницьким в бік посилення своїх позицій, останні кроки засвідчують надзвичайно велике занепокоєння Кремля подіями в Україні та прагнення за будь-яку ціну зберегти там хоча б мінімальний контроль та не допустити реалізації Гадяцької унії. Очевидно, найбільше непокоїла Москву саме остання, як акт, що кардинально змінював співвідношення сил у польсько-російській суперечці за першість в регіоні. Хоча Виговський у листах до царя повсякчас наголошував, що українсько-польський союз жодною мірою не спрямований проти Московської держави, а також звертав увагу, що угода з поляками передбачає дотримання прав та вольностей православної церкви (одна з основних офіційних причин польсько-російської війни)¹⁷,

Москва не полишала зусиль не допустити реалізації українсько-польських домовленостей.

Водночас Москва активізувалася і щодо Польщі. Російсько-польські відносини на початок 1659 р. визначалися кількома чинниками. По-перше, завершилася невдачею чергова спроба порозумітися у ході посольського з'їзду, що відбувався у вересні – жовтні 1658 р. у Вільні, коли сторони не дійшли згоди у ключових питаннях міждержавних відносин. По-друге, в грудні 1658 р. Москва ціною значних поступок домоглася укладення Валісарського перемир'я зі Швецією, що дозволяло російському керівництву зосередитися на вирішенні питань в контексті відносин з Польщею. Насамкінець, третім чинником стали події в Україні, зумовлені укладенням Гадяцької угоди. Повернення Війська Запорозького до складу Речі Посполитої неодмінно мало б призвести до відновлення її минулої військової та політичної могутності. За умов існування військово-політичного союзу між Варшавою та Бахчисараєм, підтримки польського керівництва з боку австрійського двору, вирішення суперечностей у стосунках з Трансільванією, Бранденбургом та Швецією, Польща отримувала значну перевагу над ослабленою внутрішніми та зовнішніми проблемами Московською державою. Це загрожувало Москві не лише втратою територій, захоплених в Литві та Білорусії в ході кампаній 1654-1655 рр., не лише витісненням її з козацької України, а й можливою експансією польських, кримських та українських військ на власне російські землі.

У січні 1659 р. Москва і Варшава обмінялася посланцями. Так, 16 (26) січня 1659 р. до Москви прибув королівський секретар Кондратовіч, а 2 (12) лютого 1659 р. до Варшави відбули стольник Афанасій Несгерів та піддачий Кузьмін. Темою переговорів стало скликання чергового (третього) з'їзду повноважних послів¹⁸. І якщо стосовно необхідності нового з'їзду сторони були єдині, то щодо місця його проведення (росіяни виступали за Москву, а поляки вважали прийнятним місцем з'їзду Вільно, або Мінськ) та часу, сторони розходилися. Щодо останнього і у Москві, і у Варшаві чекали на результат боротьби за Україну. Поляки прагнули закріпити дипломатичні успіхи 1658 р., росіяни ж, навпаки, намагалися відновити свої позиції в Україні, які серйозно похитнулися після Гадяча.

12 (22) березня 1659 р. у Варшаві розпочав роботу екстраординарний сейм, на якому як головне постало питання становища Речі Посполитої з огляду на війну зі шведами, яка все ще продовжувалася, та на загрозу відновлення війни з Московською державою. Під час сейму гостро проявилось протистояння, що охопило на той час «народ політичний». Так, коронна шляхта насамперед виступала за завершення війни зі Швецією. Литовці ж наполягали на швидшому укладенні мирної угоди з Москвою¹⁹. Ця дискусія майже відразу перекинулася і на «українське питання». Зокрема, було піддано критиці комісарів, що проводили переговори з Військом Запорозьким: волинського каштеляна Беневського та смоленського Євлашевського, яким дорікали не-

правомірне підписання шкідливої для Речі Посполитої угоди з українцями. Невдоволення викликали положення про особливі права Князівства Руського, зокрема, збільшення числа міністрів та сенаторів за рахунок того, що відповідні посади мали отримати представники Війська Запорозького. Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що має Велике князівство Литовське. Наголошували, що дана угода «...наповнить Річ Посполиту й сенат хлопством», яке одержало право отримання шляхетства. Серед магнатів та шляхти чулися вимоги, щодо необхідності проведення нових переговорів з українською стороною. Акцентувалося на тому, що становище Виговського, який наважився на розрив з Москвою, є безвихідним і тепер йому можна диктувати значно жорсткіші умови²⁰.

Беневській та Євлашевській, виправдовуючи свої дії, звертали увагу на надзвичайно важке становище Речі Посполитої, брак військової сили, що вимагало більшої уваги до козаків «... що горнутья до Королівства Польського»²¹. Беневській при цьому зауважував, що в даному випадку головним є «...приєднання українського козацтва», якому слід йти на поступки, зокрема, погодитися на повернення православній церкві храмів та маєтностей, які в свій час були забрані уніатами. Він зазначав, що пізніше, коли становище Речі Посполитої стабілізується, можна буде повернутися до старої системи відносин з Військом Запорозьким²².

Аргументи Беневського були прийняті, але все ж вирішено доопрацювати договір й представити його українським послам, що прибули на сейм. При цьому поведінка польського керівництва засвідчила відхід від компромісної позиції та прагнення нав'язати Чигирину скориговані умови угоди.

Українське посольство (200 осіб²³) було споряджене доволі широкою гетьманською інструкцією, зміст якої свідчив, що Іван Виговський намагався наповнити Гадяцьку угоду змістом, який би надав реальних обрисів ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину республіку з рівноправними суб'єктами, один з яких би представляв цілісний народ руський. Зокрема, передбачалося створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православній церкві всіх храмів, монастирів та маєтностей на землях, «так далеко, як далеко поширюється мова народу Руського», що в різний час були забрані єзуїтами та уніатами, а також ліквідації уніатської церкви. Окрім цього, українською стороною вимагалось скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб. Чи не найважливішим було положення про включення до складу Великого князівства Руського етнічних українських земель – Волинського, Руського та Подільського воеводств. Однією з вимог українського гетьмана було гарантування участі представників князівства Руського у всіх посольських комісіях на рівних правах з представниками Корони та Литви²⁴.

Однак, дані вимоги фактично були проігноровані у Варшаві. У листі від 9 (19) серпня 1659 р. король жодним словом не обмо-

вився стосовно вищевказаних вимог. Натомість зосередився на поясненні причин неможливості надати термінову військову допомогу гетьману, а також на похвалах на адресу Виговського за його вірну службу королю та Республіці²⁵.

Відтак, коли до Виговського прибув Кшиштоф Перетятковіч, якого було призначено сеймом провести додаткові переговори з Виговським, останній, ознайомившись з текстом відредагованого польською стороною договору, промовив: «Зі смертю прийхав і смерть мені привіз»²⁶, що означало розуміння Виговським наслідків реформування поляками Гадяцької угоди, яка фактично в результаті цього втрачала весь попередній зміст.

У той час, як Польща намагалася утвердити скорегований Гадяцький договір, Москва надалі продовжувала йти шляхом силового вирішення «українського питання».

10 (20) квітня 1659 р. війська Трубецького виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа, де з'єдналися з силами Івана Безпалого та розпочали облогу міста, де укріпився полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами. Облога тривала аж до 27 червня, доки туди не прибув Іван Виговський. У розпорядженні гетьмана було 16 тис. досвідчених козаків, а також під його знамена прибули, за висловом В. Коховського, всі, хто міг тримати в руках зброю. Також на допомогу до гетьмана прибув 3-тисячний польський загін А. Потоцького²⁷ та 30 тис. татар²⁸.

Саме під Конотопом відбулася головна битва українсько-російської війни 1658-1659 рр. Хід Конотопської битви, поразка Москви та її наслідки ґрунтовно досліджено в роботах А. Бульвінського²⁹. У контексті даного дослідження слід акцентувати увагу на декількох моментах.

По-перше, поразка дійсно була для Московської держави вкрай важкою. Як відзначає С. Соловйов, «...цвіт московської кінноти, що здійснював щасливі походи 54-го і 55-го років, згинув в один день... Ніколи після того цар московський не був в змозі вивести в поле такого сильного ополчення»³⁰. По-друге, поразка виявилася несподіваною для московського керівництва (там недооцінювали можливості та військовий таланти Виговського) і вкрай погіршила становище Москви в умовах посилення Речі Посполитої. Як відзначає С. Соловйов, лише недавно всі раділи успіхам в Литві (захоплення в полон Госєвського, перемоги Хованського) і тут Трубецької «мужа благаговійний та вишуканий, у війнах щасливий та для ворогів страшний» згубив таке величезне військо. Розпочалося укріплення Москви. Навіть ходили чутки, що Алексей Михайлович готується покинути столицю і відбути за Волгу до Ярославля³¹. По-третє, поразка пришвидшила російсько-шведський переговорний процес. У Москві утвердилося переконання, що ситуацію може врятувати лише мир зі Швецією на будь-яких умовах. Уже в червні 1659 р. відбулася зустріч російських та шведських межових суддів для остаточного розмежування територій³², а з 25 по 29 вересня 1659 р. в Томсдорфі тривав з'їзд московських та шведських повноваж-

них послів³³. Однак, попри всі старання царського керівництва в найстиглиші терміни розв'язати всі суперечності зі Швецією й укласти антипольський союз, ця справа затягувалася. Тут, очевидно, свою роль зіграло те, що шведи паралельно проводило консультації з представниками польського короля.

Намагаючись врятувати свої позиції в Україні, росіяни здійснюють спробу вступити в переговори з Виговським, закликаючи того вислати до Трубецького «добрих та знатних» людей.

Український гетьман погоджувався на переговори та готовий був надіслати своїх представників, за умови гарантій їх безпеки, однак вважав за можливе проведення переговорів лише в Батурині³⁴. При цьому, зберігаючи ініціативу в стосунках з Москвою, прагнув закріпити перемогу укладенням вигідних для Війська Запорозького умов миру. За даними коронного обозного Анджея Потоцького, який очолював допоміжні польські війська при Виговському, гетьман направив Шереметьєву копію королівських привілеїв, «...запитуючи: чи погодиться цар укласти з ними таку саму угоду?»³⁵.

Гетьман прагнув зіграти на суперечностях між Москвою та Польщею, що давало надії на створення умов для державного розвитку України. Очевидно, російсько-українські переговори стосовно укладення нового договору мали підштовхнути Польщу до корекції її української політики, зробити її поступливішою у діалозі з Чигирином.

Однак, попри сподівання Виговського, ейфорія польського керівництва, породжена політичними та військовими перемогами над Москвою, стала на заваді реалізації ідеї Гадяча. Ініціатива все більше переходила до войовничо налаштованих представників шляхетсько-магнатських клів. Яскравим представником цього угруповання був Анджей Потоцький, який у цей час, коментуючи політику Виговського, застерігав короля, що головною метою гетьмана є здобуття незалежності як від Москви, так і від Польщі, «... лякаючи вашу королівську милість – Царем, а Царя – вашою королівською милістю». Потоцький пропонував обернути «підступність» козаків проти них самих, для чого слід помиритися з Царем, неодмінно домовившись відносно «українського питання», хоча б ціною територіальних поступок («чим-небудь за Дніпром»)³⁶.

Також Потоцький вважав, що лише рішучі заходи зі залученням польських і татарських військ можуть стати дієвим засобом заспокоєння України та наведення там порядку. На його думку, лише поява в Україні самого короля на чолі сильного польського війська змусить до покірності українське населення. Звертаючись до Яна Казімежа, він писав: «Не дістаючи шаблі, одним разом ти заспокоїш їх назавжди одним своїм прибуттям, а потім приведеш їх до такого порядку, що вони не будуть більше свавільничати і завдавати шкоди державі вашої королівської милості». У разі, коли б дії короля зустріли опір, Потоцький пропонував задіяти татарське військо, «... щоб воно вивезло їх декілька фур в Крим, а з іншого боку військо вашої королівської милості доведе їх до зубожіння, що змусить багатьох з них розійтися по селах на Волині і в

Поділі». Обезлюднення України, на думку Потоцького, було дієвим засобом її заспокоєння. Свій маніфест він підсумовує висновком, що «поки Україна не буде приведена до попередніх своїх початків (до 1648 р. – В.Г.), доти не буде спокою в Польщі»³⁷.

Позиція польського керівництва, яке в даний час опинилося під впливом «партії війни» і почало відходити від політики компромісів стосовно козацької України, зокрема, спричинила крах політики гетьмана Івана Виговського. Серед інших чинників можна назвати чергове загострення внутрішньої ситуації в Україні, коли набула поширення ідея зміни гетьмана (все більше ставало прихильників вручення булави молодшому синові Богдана Хмельницького Юрію), а також відхід з України союзних татар, стурбованих нападами запорожців на Крим.

Коли Виговський із залишками татар відійшов до Чигирина, частина полковників оголосила себе підданими царя. Завдяки, з одного боку, жорстоким заходам московських військ («... ті міста і містечка взяли й випалили й висікли»), а з другого щедрим подарункам (в Україну для роздачі прихильним полковникам було надіслано царське жадування (соболи й золоті)) вдалося сформувавши в середовищі козацької старшини промосковське угруповання, яке, за визнанням самого Шереметьєва, на це пішло «... боячись твого великого государя страху і твоїх великого государя ратних людей»³⁸.

Невдовзі 10-тисячне козацьке військо разом з Хмельницьким стояло під Германівкою. 11 (21) вересня там відбулася рада, куди прибув Виговський. Він зачитував Гадяцькі статті, переконував козаків не відступати від короля. Проте його не послухали і він ледве втік у польський табір³⁹. Сам Виговський 26 вересня (ст. ст.) про це писав, що добровільно віддав гетьманські клейноди, попередньо змусивши козаків присягнути, що вони не відступляться від підданства польському королю⁴⁰. Після цього Ю. Хмельницький виступив на Росаву, де мала відбутися велика рада і де вже перебували зі своїми полками чигиринський, уманський та черкаський полковники, більшість козацьких полків, а також найманці волохи, що покинули Виговського та перейшли на бік Хмельницького⁴¹.

Такий розвиток подій в Україні дав можливість російському керівництву заспокоїтися стосовно можливого наступу українсько-польсько-татарських сил на Москву та активізуватися. Уже 5 (15) вересня 1659 р. Трубецкой виступив з військом з Путивля до Переяслава.

1 (10) жовтня до Трубецкого прибув полковник Петро Дорошенко з листом від Ю. Хмельницького і статтями, згідно яких козаки бажали відновити договір з Москвою⁴². Так, новообраний український гетьман і старшини, які його підтримували, виступили з проханням, щоб всі права та вольності, гарантовані договором 1654 р., були підтверджені та залишалися непорушними. Чи не головною була вимога, щоб окрім Києва в інших українських містах не було воевод і щоб московські війська, які надсилаються в Україну для допомоги, перебували під командуванням гетьмана.

Слід відзначити, що це йшло навіть далі договору 1654 р. Окрім цього, в листі містилося прохання, щоб цар не приймав з Війська Запорозького жодних листів без відома гетьмана і всієї старшини. Також ставилася умова, щоб в козацькій Україні був лише один гетьман і йому підпорядковувалися всі полки по обидва боки Дніпра (тут, очевидно, мова йшла про недопустимість підтримки московськими воєводами опозиційних самопроголошених гетьманів, як то було за гетьманування Івана Виговського). У листі також говорилося, що вибори гетьмана Війська Запорозького мають бути вільними і щоб у виборах мали право брати участь лише військові люди (козацтво). Після виборів послі мають направлятися до Москви за підтвердженням обрання. Також мова йшла про право гетьмана вільно проводити зовнішню політику. Зокрема, він міг вільно приймати всіх іноземних послів, відсилаючи царю лише списки з їх грамот. Також містилася вимога, щоб в разі мирних переговорів царських послів з поляками, татарами чи шведами були присутні комісари від Війська Запорозького, які мають бути наділені вільним голосом. Насамкінець говорилося про те, що духовенство українське має залишатися під владою константинопольського патріарха⁴³.

Логіка подій в Україні, звичайно, диктувала представникам української старшини, що вони в праві розраховувати на значні поступки з боку Москви. Становище царської влади в Україні було досить непевним після поразки під Конотопом. Все ж багато залишалося противників зближення з Московією. Про можливість досягнення компромісу свідчило і те, що ще напередодні Москва була ладна йти на далекосяжні поступки, лише б втримати козацьку Україну від підданства польському королю.

Проте, для досягнення цього потрібна була, насамперед, тверда воля української політичної еліти та демонстрація єдності в досягненні цілей. Натомість після усунення Виговського розпочалася внутрішня боротьба за владу (уряди, полковництва...). Юрій Хмельницький, зважаючи на молодість (17 років), стає повністю залежним від оточуючих його старшин. Можливо комплекс меншовартості, який сформувався в цей час, просто не дозволяв навіть спробувати розмовляти з Московією на рівних. Як показали події, українська старшина жодним чином не скористалася з ситуації, що склалася після перемоги під Конотопом, не проявилася розуміння, що Москва значно більше зацікавлена в примиренні з козацтвом.

Фактично Москва, користуючись зі слабкості нового українського керівництва, зуміла нав'язати Хмельницькому свій сценарій розвитку подій. Так, було відхилено пропозицію щодо зустрічі гетьмана з московським воєводою Трубецьким у Трехтемирівському монастирі. Воднораз Хмельницькому було наказано прибути до Переяслава, де знаходилася ставка московських військ⁴⁴. Відтак, український гетьман на чолі делегації від Війська Запорозького, до складу якої входили коберенський архімандрит Іов Заунчковський, генеральний обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський виконав російський на-

каз. З полковників Юрія Хмельницького супроводжували Андрій Одинець (полковник черкаський), Іван Лизогуб (канівський), Яків Петренко (корсунський), Іван Сірко (кальницький), а також колишній полковник прилуцький Петро Дорошенко. Юрій Хмельницький змушений був вирушити до Переяслава, куди прибув 10 (20) жовтня, так і не отримавши відповіді на свої пропозиції (уже це промовляло про слабкість позиції українців)⁴⁵.

У Переяславі українська делегація опинилася в оточенні московських військ. Як повідомляв у своїй відписці царю Алексеї Трубецкой, «... в місті від міських воріт по вулиці, якою їхав Юрій, до двору стояли стрільці й солдати з рушницями, знаменами та барабанами. А на дворі, на якому зупинилися Юрій і старшина, для охорони розташовувалася сотня стрільців». Також було наказано до Переяслава прибути воеводам Шереметьєву та Ромодановському з військами⁴⁶. Фактично молодий гетьман опинився в умовах жорсткого психологічного тиску, що й відіграло головну роль в ході переговорів.

15 (25) жовтня, напередодні ради, Трубецкой зачитав царську грамоту, в якій містилися «... статті, які були надані попередньому гетьману, батькові Юрія Богдану Хмельницькому і ті, що понад ті попередні надіслані від великого государя царя»⁴⁷. Відтак, тут недоречно говорити про якусь таємну фальсифікацію, яку не вгледіли гетьман і полковники. Очевидно, тут фальсифікація була відкрита, а українській стороні просто не вистачало політичної волі протистояти грубому тиску, вона жодним чином не спромоглася захистити свої інтереси.

Насамкінець Трубецкой зачитав ще одну статтю, згідно якої російським воеводам наказувалося бути в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Стародубі і Почепі, тому що «... ці міста здавна належать Московській державі, а не до Малої Росії»⁴⁸.

У відповідь гетьман і полковники сказали, що Чернігів є полковим містом, а інші міста приписані до Ніжинського полку, що це може викликати обурення козаків. Тому просили цю статтю не зачитувати на раді⁴⁹. Знову таки, відсутність волі чинити будь-який супротив царській волі штовхала гетьмана і полковників на прийняття навіть таких пунктів, але за умови, що вони будуть триматися в таємниці.

17 (27) жовтня 1659 р. розпочалася рада. Замість 14 статей, які раніше були прислані Хмельницьким з Дорошенком і які були повністю відхилені, на раді знову зачитали старі статті (Богдана) і нові, які різко обмежували владні функції українського гетьманату, робили його залежним від Москви і створювали передумови для підпорядкування внутрішнього життя козацької України московській адміністрації⁵⁰. Все те, що Москва не змогла досягти тиском на Б. Хмельницького та І. Виговського, вона зуміла провести на Переяславській раді 1659 р.

Фактично, в нових статтях були зафіксовані всі зміни, яких московське керівництво домагалося, починаючи з 1655 р. Мова йшла, по-перше, про введення московських воевод окрім Києва

в міста Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань. По-друге, виводилися українські залоги з Білорусії, зокрема мова йшла про Старий Бихів (Івана Нечая слід було передати Москві). По-третє, заборонялося переобирати гетьмана без відповідного указу царя. У свою чергу, також обмежувалися повноваження самого гетьмана – він втрачав право самовільно призначати та усувати полковників, а також призначати їм смертну кару. Заборонялося перебувати у Війську Запорозькому особам, які не є православними. Це стосувалося і нововихрещених іноземців, тому що «... від іноземців та нововихрещених великі у Війську Запорозькому міжусобиці здійснюються, а їм запорожцям чиняться утиски». Окремою статтею передбачалася передача царській величності «зрадника» Івана Виговського, його дружини та дітей, а також всіх родичів⁵¹.

Москва прагнула відразу реалізувати на практиці підписані з українським керівництвом домовленості. Так, уже 4 (14) грудня 1659 р. воевода Іван Лобанов-Ростовській і Семьон Змеев здобули Старий Бихів. Івана Нечая, його брата, Самійла Виговського, їх дружин та низку представників місцевої шляхти, що в свій час визнали владу українського гетьмана, було взято в полон⁵².

Успіхи Москви в Україні мали безпосередній вплив на розвиток російсько-польських стосунків.

У середовищі польського керівництва активізувалися прихильники примирення з Росією та знову лунали голоси про необхідність відновлення переговорного процесу. Саме переговори з Москвою розглядалися як засіб збереження контролю над ситуацією в Україні. За це знову виступає в жовтні 1659 р. Анджей Потоцький, який, звертаючись до короля, зазначає, що «...не слід вашій королівській милості уникати мирних договорів з Москвою». При цьому він наголошував, що сам цар закликає Яна Казімежа до цього⁵³.

Водночас коронний обозний в листі до короля, а також до коронного гетьмана Станіслава Потоцького, наголошував на необхідності збільшення чисельності польських військ в Україні, що могло бути серйозним аргументом як для утримання контролю над українськими землями, так і для створення сприятливого ґрунту для проведення переговорів з Москвою. Він вказував, що «... з Трубецькім та Долгорукім під Переяславом сорок тисяч піхоти, і що кінні полки цілком укомплектовані. Супроти такого противника слід якомога скоріше направити в тутешні краї і з нашого боку сильне військо»⁵⁴.

Зі свого боку, Москва, прагнучи посилити свої позиції, намагалася швидко й рішуче опанувати ситуацію в Україні, придушивши будь-які антимосковські прояви часів Івана Виговського. Так, вже 14 (24) грудня 1659 р. київському воеводі Васілію Шереметьєву було наказано терміново вислати ратних людей з Києва до Брацлава та Білої Церкви, а чисельність київської залоги збільшити до весни до 3-4 тис. осіб. Також мова йшла про розсілку ратних людей з Переяслава до Ніжина, а також в сіверські міста. При цьому чітко зазначалося, що у вказаних містах (Переяслав, Ніжин, Чернігів,

Біла Церква, Брацлав) воєводи не мають втручатися в справи місцевих земських, ратушних та церковних судів й порушувати права та вольності козацтва, однак всі інші справи уже мають належати компетенції московських воєвод⁵⁵.

Згадується і про військові дії росіян. Зокрема, це облога Бару та Меджибожа, а також зіткнення військ Шереметьєва з козаками Виговського в районі Хмільника. Через значну чисельну перевагу росіян та те, що допомога до польських військ надійшла надто пізно, колишній гетьман змушений був відступити в район Полонного⁵⁶.

На кінець 1659 р. основні стратегічні пункти козацької України перебували під контролем московських воєвод. У це час Ю. Хмельницький знаходився в Богуславі, воєвода Шереметьєв – у Києві, Козловській з 10 тис. московського війська – у Білій Церкві, Бутурлін – у Переяславі⁵⁷.

Отже, боротьба за вирішення на свою користь «українського питання», яка розгорілася між Варшавою та Москвою після смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, набула інтенсивного характеру. При цьому власне український чинник відігравав у цьому протистоянні дуже важливу роль, від позиції українського гетьманату багато в чому залежало співвідношення сил між Польщею та Росією. Саме посилення тиску на гетьманський уряд з боку Москви, яка прагнула ревізії договору 1654 р. з метою посилення контролю над Україною, а також підтримка царським урядом антигетьманської опозиції, спонукали Івана Виговського, який отримав гетьманську булаву після смерті Богдана Хмельницького та усунення від влади його молодшого сина – Юрія, до зближення з Польщею. Наслідком цього стало вироблення та підписання Гадяцького договору 1658 р. Угода, яка передбачала входження козацької України до складу Речі Посполитої, фактично денонсувала Переяславсько-Московський договір 1654 р. та змінила на користь Польщі співвідношення сил у її протистоянні з Москвою. Проте, уже через рік, з укладенням нового українсько-московського договору в Переяславі, ситуація кардинально змінилася. До такого повороту призвели декілька чинників. Першим з них стала політика Варшави, яка після укладення Гадяцького договору пішла шляхом ігнорування природних прагнень українського народу й у новій редакції угоди значно обмежила суверенітет України. Також, в умовах московської агресії проти України Варшава не спромоглася надати достатньої військової допомоги останній й гарантувати спроможність гетьманської влади протистояти не стільки Москві, скільки внутрішній опозиції. Другим чинником стала саме опозиція, яка, скориставшись невдоволенням в українському суспільстві положеннями Гадяцького договору, спромоглася усунути з гетьманства Виговського та віддати булаву Юрію Хмельницькому. Третій чинник полягав у неспроможності нової влади (гетьманського уряду Ю. Хмельницького) протистояти тискові з боку Москви, що в кінцевому результаті вилилося у здачу усіх тих позицій, яких твердо трималися і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський.

Примітки:

1. Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) / А.Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.125-138; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. – С.81-108; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.16-47; Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с.; Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) / Т. Чухліб // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.45-74.
2. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.; Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Б.Н. Флоря. – М. : Индикс, 2010. – 656 с.
3. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 452 s.; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т.1. – С.331-378; Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa : PWN, 1959. – 281 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб. : Тип. А. Катанского и К^о, 1892. – Т.15. – С.285-286.
5. Там же. – СПб. Тип В.В. Пратц, 1872. – Т.7. – С.279.
6. Там же. – Т.15. – С.308-309.
7. Там же. – С.315-317
8. Там же. – С.320-322.
9. Там же. – С.322-324.
10. Там же. – С.324-325.
11. Там же. – СПб. Тип. П.А. Кулиша, 1863. – Т.4. – С.219-220, 225; там же. – Т.15. – С.361.
12. Там же. – Т.15. – С.415-418.
13. Там же. – Т.7. – С.262, 281.
14. Там же. – Т.4. – С.220; там же. – Т.15. – С.361-362.
15. Там же. – Т.4. – С.221-222, 227.
16. Там же. – С.204-205; Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1990. – Кн. VI. – Т.11-12: История России с древнейших времен. – С.48-49.
17. АЮЗР. – Т.7. – С.279.
18. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. – Ч.3. – С.134.

19. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań : Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – T.2. – S.25.
20. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej / F.R. Rawita-Gawroński. – Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. – S.78.
21. Historia panowania Jana Kazimierza... – T.2. – S.25-26.
22. Ibid. – S.26.
23. Ibid. – S.27.
24. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генераль-Губернатор (далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1852. – Т.3. – Р.3. – С.315-325, 330.
25. Там само. – С.339-346.
26. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią... – S.80.
27. АЮЗР. – Т.4. – С.232; АЮЗР. – Т.7. – С.262.
28. Historia panowania Jana Kazimierza... – T.2. – S.21]
29. Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України ...
30. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.49-50.
31. Там же. – С.50.
32. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э. Лиснера и А. Гешеля, 1902. – Ч. 4. – С.177
33. Там же. – С.177; Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах [Электронный ресурс]. – М. : Международные отношения, 1995. – Режим доступа: <http://kirjazh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm>.
34. АЮЗР. – Т.7. – С.293; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.51.
35. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.300; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.52.
36. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.300.
37. Там же. – С.301-302.
38. АЮЗР. – Т.7. – С.311-316; там же. – Т.15. – С.436.
39. Там же. – Т.4. – С.251; там же. – Т.7. – С.307.
40. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.355-357.
41. АЮЗР. – Т.15. – С.440.
42. Там же. – Т.4. – С.230-232.
43. Там же. – Т.4. – С.255-257; Соловьев С.М. Сочинения / С.М. Соловьев. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.54-55.
44. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.366-367.
45. АЮЗР. – Т.4. – С.259.
46. Там же.
47. Там же. – С.260.
48. Там же. – С.261.
49. Там же.
50. Там же. – С.262.
51. Там же. – С.265-267; Соловьев С.М. Сочинения... – С.56-57.
52. Соловьев С.М. Сочинения... – С.58.
53. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.370.
54. Там же. – С.373.
55. АЮЗР. – Т.7. – С.316-317.
56. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.394, 399-400.
57. Там же. – С.412.

Volodymyr Hazin

**BETWEEN HADIACH AND PEREYASLAV: MOSCOW AND WARSAW
IN THE STRUGGLE FOR UKRAINE IN 1658–1659.**

The author of the article analyzes the course of the Polish-Russian struggle in the “Ukrainian question” for the solution to their advantage in the period from the conclusion of Hadiach agreement to Pereyaslav treaty in 1659. The author pays an attention to the actions of Warsaw and Moscow, aimed at increasing their position in the Cossack Ukraine. These actions were considered as significant element in the struggle for supremacy in Central and Eastern Europe. The reasons that allowed Moscow leadership to achieve the revision of agreement 1654 are analyzed. This revision was reflected in the agreement signed by Yuriy Khmelnytskyi in 1659 in Pereyaslav.

Key words: Poland, Russia, Zaporozhian Forces, Hadiach agreement 1658, Pereyaslav agreement 1659.

Владимир Газин

**МЕЖДУ ГАДЯЧЕМ И ПЕРЕЯСЛАВОМ: МОСКВА И ВАРШАВА
В БОРЬБЕ ЗА УКРАИНУ В 1658-1659 гг.**

В статье проанализирован ход польско-русской борьбы за решение в свою пользу «украинского вопроса» в период от заключения Гадяцкого соглашения к Переяславскому договору 1659 г. Акцентируется внимание на действиях Варшавы и Москвы, направленных на усиление своих позиций в казацкой Украине, которые рассматривались как весомый элемент в борьбе за первенство в Центрально-Восточной Европе. Анализируются причины, которые дали возможность московскому руководству добиться ревизии договора 1654 г., что и отобразилось в соглашении, подписанном Юрием Хмельницким в 1659 г. в Переяславе.

Ключевые слова: Польша, Россия, Войско Запорожское, Гадяцкий договор 1658 г., Переяславский договор 1659 г.

Отримано: 18.12.2014.

УДК 94(477.4)«17/18»(081)

Анатолій Філінюк
(Кам'янець-Подільський)

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ДОЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється авторське бачення причин і подій, планів і їх виконання лідерами найсильніших європейських країн. Характеризується внутрішньополітична ситуація в Речі Посполитій, яка зумовила другий поділ та включення до складу Російської імперії земель Правобережної України. Розкриваються внутрішньополітичні процеси в Речі Посполитій, бачення шляхів розв'язання політичної кризи різними польськими політичними партіями, які стали чинниками розчленування, а згодом і її повної ліквідації. Визначаються інтереси держав, котрі здійснили цей поділ, дається характеристика позиції інших країн Європи, що не зіграли своєї мобілізуючої ролі в захисті Речі Посполитої. Висвітлюється вплив анексії Правобережжя Російською державою на долю та цивілізаційні зміни в його розвитку, подальші перспективи України.